

Działania Ernestasa Galvanauskasa wobec założeń planu Hymansa – wewnętrzne uwarunkowania polityczne

Actions by Ernestas Galvanauskas Towards the Hymans Plan – Internal Political Circumstances

MARTINAS MALUŽINAS

Dr, Politechnika Koszalińska, e-mail: martinasmaluzinas@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-2772-9534>

Streszczenie: Ernestas Galvanauskas – polityk, naukowiec i osoba publiczna – jest postacią mało znaną opinii społecznej nie tylko na Litwie, ale i w Polsce. Litewscy historycy i politolodowie postrzegają go jednak jako jednego z bardziej wpływowych polityków, który przyczynił się do budowania państwowego bytu litewskiego, bardziej niż premier Augustinas Voldemaras czy prezydent Antanas Smetona. Odrodzenie państwa litewskiego nierozzerwalnie wiąże się z osobą E. Galvanauskasa. Był on zaangażowany w proces modernizacji Kłajpedy, doprowadził do rozwoju ekonomii litewskiej, którą zastosował w praktyce do zarządzania gospodarką kraju. Cel badawczy niniejszego artykułu stanowi pogłębiona analiza działalności dyplomatycznej E. Galvanauskasa wobec planu Hymansa, w czasie gdy pełnił on funkcję premiera rządu oraz ministra spraw zagranicznych. W polskiej literaturze przedmiotu brakuje źródeł dotyczących problematyki dziejów Litwy i relacji litewsko-polskich w okresie międzywojennym, zwłaszcza w kontekście aktywności politycznej E. Galvanauskasa.

Słowa kluczowe: Ernestas Galvanauskas, stosunki polsko-litewskie, Liga Narodów, plan Hymansa

Abstract: Ernestas Galvanauskas – politician, scientist and public figure – is a person little known to public opinion not only in Lithuania but also in Poland. However, Lithuanian historians and political scientists see him as one of the more influential politicians who contributed to the construction of the Lithuanian state, more than Prime Minister Augustinas Voldemaras or President Antanas Smetona. The revival of the Lithuanian state is inextricably linked with the person of E. Galvanauskas. He was involved in the process of modernization of Klaipėda, led to the development of Lithuanian economics, which he applied in practice to manage the country's economy. The research objective of this article is an in-depth analysis of the diplomatic activities of E. Galvanauskas in relation to the Hymans plan while he was Prime Minister of the government and Minister of Foreign Affairs. The Polish literature on the subject lacks sources concerning the history of Lithuania and Lithuanian-Polish relations in the interwar period, especially in the context of E. Galvanauskas' political activity.

Keywords: Ernestas Galvanauskas, Polish-Lithuanian relations, League of Nations, Hymans plan

W 1918 r. Polska i Litwa odzyskały niepodległość. Rząd polski wysunął propozycję utworzenia wspólnego państwa, którą rząd litewski odrzucił. Pomiędzy dwoma odrodzonymi państwami doszło do konfliktu zbrojnego, a przedmiotem sporu była przynależność państwowa terenów granicznych. Po zakończeniu konfliktu polsko-litewskiego ziemie południowo-wschodniej Litwy wraz z Wilnem na mocy umowy suwalskiej zostały uznane za część Litwy, jednak Polska nie zastosowała się do postanowień i w październiku 1920 r. doszło do tzw. buntu Żeligowskiego, w wyniku którego zajęta została Wileńszczyzna. Po niepowodzeniu międzypaństwowych negocjacji pokojowych Liga Narodów podjęła się normalizacji sytuacji. Paul Hymans, prezydent Ligi Narodów, przedstawił 20 maja 1921 r. własną propozycję pokojową. Obejmowała ona utworzenie z Litwy dwóch kantonów narodowościowych ze stolicą w Wilnie i powiązanie tak powstałego państwa z Polską, co było w większości powieleniem polskiej idei federacyjnej głoszonej przez Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego. Wobec dalszego braku porozumienia 3 września P. Hymans zaproponował autonomię Wileńszczyzny w ramach Litwy, co spotkało się z odmową ze strony polskiej. Ostatecznie 21 września 1921 r. Liga Narodów zakończyła wszelkie próby zażegnania sporu, 3 lutego 1923 r. zdecydowała o podziale pomiędzy obie strony tzw. strefy pasa neutralnego, a 15 marca 1923 r. Konferencja Ambasadorów, wykonując postanowienia art. 87 traktatu wersalskiego, podjęła decyzję o uznaniu polskich granic.

Celem badawczym niniejszego artykułu jest analiza działalności dyplomatycznej polityka Ernestasa Galvanauskasa wobec planu Hymansa. W artykule omówiono także politykę zagraniczną prowadzoną przez E. Galvanauskasa w kluczowych dla Litwy latach 1920–1921. Był to okres próby przebudowy stosunków polsko-litewskich, głównie w kontekście Wileńszczyzny. Badając wybrane przypadki z perspektywy aktorów politycznych, niniejszy artykuł może pomóc wyjaśnić, dlaczego niektóre z ich decyzji odbiegały od tradycyjnej międzynarodowej polityki zagranicznej bazującej na konsensusie. Zakres przedmiotowy artykułu wytycza konflikt na linii Kowno–Warszawa. Zakres podmiotowy odnosi się natomiast do sylwetki polityka E. Galvanauskasa. Zakres terytorialny zaś obejmuje ziemie litewskie i obszary będące pod administracją litewską (m.in. obszar Kłajpedy) oraz ziemie II Rzeczypospolitej i obszar będący pod administracją polską (m.in. obszar wileński). Ramy chronologiczne pola badawczego wyznaczają lata 1920–1921.

Realizację celów badawczych umożliwiło zaimplementowanie metody historycznej, która służy do ustalenia faktu historycznego. Niniejsza analiza

stanowi punkt wyjścia do dalszych badań naukowych. Hipoteza badawcza sformułowana w artykule bazuje na założeniu, że działalność dyplomatyczna E. Galvanauskasa oparta była na interesach sprzecznych ze skrajnie prawicowo-nacjonalistyczną opozycją, na czele której stał Antanas Smetona.

1. Biografia polityczna Ernestasa Galvanauskasa (1882–1967)

Po uzyskaniu matury w Mintawie w 1902 r. E. Galvanauskas rozpoczął naukę w Instytucie Leśnictwa w Sankt Petersburgu. W tym samym roku został członkiem Litewskiej Partii Demokratycznej. W 1905 r. był przedstawicielem Związku Rolników, a dzięki aktywnej pracy i zaangażowaniu został reprezentantem Wielkiego Sejmu Wilna („Lietuvos ukininkas” 1906: 528). W swoich memoriałach o wileńskim sejmie pisał:

Podczas wystąpienia każda partia próbowała przyciągać sobie jak najwięcej zwolenników, każda zmagala się z innymi ugrupowaniami, każda coś oferowała, ale żadna niewiele uwagi poświęciła temu, czego powinno się wymagać i co będzie służyło narodowi litewskiemu. Sejm wileński to było miejsce, gdzie odbyły się pierwsze wzmianki pomiędzy wszystkimi partiami litewskimi, nie były one [partie polityczne – M.M.] przygotowane i nie były chętne do współpracy, każda posiadała swoje ambicje. W takich warunkach nawet długoplanowe kwestie były nie do rozwiązania, stawały się obiektem nieuniknionych ostrych starć (Audėnas 1990: 7)¹.

Na podstawie powyższej wypowiedzi można sformułować kilka uwag. Przede wszystkim widać pierwszą ważną cechę osobowości E. Galvanauskasa: przez całą swoją karierę na litewskiej scenie politycznej unikał intryg oraz gier politycznych. Z tego powodu jest stosunkowo mało rozpoznawany w historii i myśli politycznej Litwy. Po drugie, nie pisał politycznych manifestów ani nie tworzył programów politycznych. Właściwie był bardziej politycznym wykonawcą niż ideologiem. Stąd w litewskiej literaturze nie ma żadnych jego zbiorów cytatów lub pamiętników, w przeciwieństwie do A. Smetony czy Augustinasa Voldemarasa. Jednakże jego wpływ na rządy jest odczuwalny we wszystkich najważniejszych wydarzeniach litewskiej historii, począwszy od 1919 r. do co najmniej 1926 r. (Varnas 2018).

---

¹ Wszystkie tłumaczenia z języka litewskiego pochodzą od autora artykułu.

Za swoją aktywną działalność polityczną, w tym za udział w sejmie wileńskim, był represjonowany przez administrację carską. W 1906 r. został aresztowany i przez kilka miesięcy więziony w Poniewieżu. W 1908 r., uświadomiwszy sobie, iż dłużej nie może przybywać na Litwie i w Imperium Rosyjskim, wyemigrował do Belgii, gdzie na uniwersytecie technicznym w Liège kontynuował studia inżynierskie. W 1912 r. uzyskał dyplom inżyniera górniczego, a w 1913 r. dyplom inżyniera elektryka (Banevičius 1991: 58). Nie mogąc znaleźć zatrudnienia, zafascynowany górami i klimatem bałkańskim, wyjechał do Serbii, gdzie w 1914 r. został zatrudniony we francusko-serbskim przedsiębiorstwie kolejowym. W okresie nadchodzącej Wielkiej Wojny, podobnie jak większość działaczy politycznych, wyemigrował do Europy Zachodniej. W 1916 r. przybył do Paryża, gdzie podjął pracę jako inżynier elektrotechnik. W stolicy Francji rozpoczęła się jego druga odsłona drogi politycznej. Poznał tam litewskiego dyplomatę i delegata na Paryż Osakarasa Milašiusa, który zaproponował mu pracę sekretarza w delegacji litewskiej na trwającej konferencji pokojowej w Paryżu (E. Galvanauskas bardzo dobrze władał językiem francuskim). Ernestas Galvanauskas był odpowiedzialny nie tylko za przygotowanie tekstów państwowych na konferencję paryską, ale także za ubiór i wygląd reprezentacyjny A. Voldemarasa, przez co miał także wpływ na kreowanie jego zewnętrznego wizerunku w Paryżu (Klimas 1990: 159).

Z politycznego punktu widzenia E. Galvanauskas służył pomocą delegacji litewskiej. Pozyskana przez niego sympatia litewskich delegatów nie tylko wynikała z jego oddania i pracowitości na rzecz delegacji z A. Voldemaraszem na czele, lecz przede wszystkim z tego, iż przez dłuższy czas był osobą bezpartyjną, przez co bezstronnie politycznie – to wzbudzało większe zaufanie. W sierpniu 1919 r. E. Galvanauskas udał się na Europejski Kongres Socjalistów w Lucernie. Po konferencji został zaproszony przez Jonasa Vileišisa, szefa delegacji litewskiej, na negocjacje do Berlina w sprawie udzielenia pożyczki rządowi litewskiemu na jego działalność. W czerwcu 1919 r. E. Galvanauskas pod namową J. Vileišisa wrócił na Litwę, by wkrótce objąć stanowisko premiera. W tym punkcie warto zwrócić uwagę, że E. Galvanauskas zyskał dużą sympatię i uznanie szefa delegacji J. Vileišisa, który rekomendował go do sprawowania najwyższych funkcji w państwie, przedstawił go jako osobę lojalną, pracowitą, a co najważniejsze – nienależącą do żadnego stronnictwa politycznego (Martišius 2003: 118).

2. Konsekwencje kryzysu w gabinecie ministra Mykolasa Sleževičiausa

Początkowy etap kariery politycznej profesjonalnie przygotował E. Galvanauskasa do pracy w sferze administracyjnej, dyplomatycznej oraz gospodarczej. Na początku września 1919 r. wybuchł kryzys w gabinecie Mykolasa Sleževičiausa, gdyż rząd nie radził sobie z nowymi wyzwaniami na arenie międzynarodowej. Z tego powodu opozycja zażądała zmian. Prezydent A. Smetona 30 września 1919 r. zarządził nadzwyczajną naradę w sejmie, gdzie zebrali się wszyscy przedstawiciele litewskich partii. Podczas narady A. Smetona zaproponował utworzenie rządu dla E. Galvanauskasa, ponieważ – według taktyki politycznej prezydenta – niepartyjny kandydat mógłby zjednoczyć spolaryzowaną litewską elitę polityczną. Dnia 7 października 1919 r. E. Galvanauskas utworzył piąty litewski rząd, a 19 kwietnia 1920 r. A. Smetona przekazał funkcję głowy państwa Aleksandrowi Stulginskovi (Grinius 1954: 211). Ze względu na kryzys ekonomiczny w kraju na początku 1921 r. E. Galvanauskas z aprobatą nowego prezydenta objął stanowisko ministra finansów. Na Litwie brakowało profesjonalnych dyplomatów, z tego też powodu E. Galvanauskas zdecydował się być szefem delegacji litewskiej w Brukseli oraz w Genewie w trakcie negocjacji z delegacją polską („Akiraščiai” 1973: 53).

W tym miejscu warto zadać pytanie, dlaczego w styczniu 1921 r. E. Galvanauskas zdecydował się wziąć na siebie odpowiedzialność w rokowaniach dyplomatycznych z Polską na rzecz planu Hymansa. Zarówno partia rządząca, jak i opozycja 21 stycznia 1921 r. wspólnie wyraziły pretensje A. Smetonie, iż jego przyjaciel i najbliższy współpracownik minister A. Voldemaras jest pasywny w Lidze Narodów. Dowiedziawszy się o tym, minister jeszcze tego samego dnia zrezygnował z mandatu szefa litewskiej delegacji w Lidze Narodów. Prezydent A. Smetona zaproponował stanowisko E. Galvanauskasowi, który oficjalnie 1 lutego 1921 r. stanął na czele delegacji litewskiej w Lidze Narodów (Bukaitė 2016: 178). Dyplomata w Paryżu, Petras Klimas, o tym wydarzeniu w swoim memoriale napisał:

Powstały wątpliwości co do nowego sternika dyplomacji litewskiej, ponieważ Voldemaras był największą naszą siłą intelektualną w Lidze Narodów. Wciąż dla nas był *homo novus* jako nadmiernie abstrakcyjny myśliciel, dialektyk. Poza tym odszedł od publicznej działalności, przeczuwając, iż on i jego ugrupowanie polityczne tracą na popularności w sejmie. Z tego powodu trzeba było szukać bardziej odpowiedzialnego przedstawiciela w gronie rządu (1990: 293).

Można wnioskować, iż głównym powodem odejścia A. Voldemarasa był spadek jego popularności i autorytetu wśród najbliższych jego współpracowników, dlatego stał się on pasywny zarówno w sejmie, jak i w rządzie, co ostatecznie doprowadziło w 1920 r. do utraty stanowiska.

3. Sprawa Wilna na forum Ligi Narodów

Już na początku negocjacji, gdy zapadały w Radzie Ligi Narodów plany plebiscytu na terytorium wileńskim, E. Galvanauskas zażądał od członków Rady, by konsekwencje plebiscytu zostały uznane przez stronę polską. Zdaniem litewskiego premiera Polska wielokrotnie łamała zasady związane z linią demarkacyjną. Także z inicjatywy E. Galvanauskasa zrodził się argument w Lidze Narodów, by plebiscyt odłożyć. Ponieważ w tym czasie na arenie międzynarodowej Litwa nadal nie posiadała statusu *de jure*, dlatego z politycznego punktu widzenia to właśnie ona, w odróżnieniu do Polski, zajmowała nierówną pozycję w Lidze Narodów.

Ernestasowi Galvanauskasowi udało się przekonać wszystkich członków Rady Ligi Narodów w kwestii Wilna, że potrzebna jest inna opcja rozwiązania tego konfliktu niż organizowanie plebiscytu. W jego opinii miała być to opcja, która byłaby zgodna ze wszystkimi przyjętymi rezolucjami Rady w kwestii sporu między stronami na linii Polska–Litwa (Klimas 1990: 296). W tym celu oba państwa powinny wysłać swoich przedstawicieli rządowych do Brukseli, gdzie P. Hymans, minister spraw zagranicznych Belgii, stał na czele mediacji pomiędzy stronami konfliktu.

Dnia 11 maja 1921 r. odbyły się pierwsze negocjacje polsko-litewskie dotyczące sporu Wilna, gdzie P. Hymans obu stronom zaproponował swój plan (plan Hymansa). Treść tego planu zawierała zasadniczą myśl modelu szwajcarskiego: Litwa musiałaby stać się krajem związkowym, utworzonym z dwóch kantonów: Wilna i Kowna. Polityka zagraniczna, wojskowa i sprawy gospodarcze w przyszłości powinny być regulowane przez wspólne ciało polityczne wybierane przez litewskie i polskie parlamenty (*Hymanso projektas vyriausiuose kr. d. p. organuose* 1928: 6–8). Druga teza planu wskazywała, iż z Kłajpedy i jej portu korzystać będzie bez żadnych ograniczeń celnych strona Polska. W odpowiedzi E. Galvanauskas oświadczył, iż jest to dobra podstawa do dalszych dyskusji na forum Ligi Narodów, lecz obawiał się, że z punktu widzenia ekonomicznego silniejsza gospodarczo Polska pochłonie Litwę

swoją potęgą oraz nie będzie wpłacała do skarbu litewskiego cła, co w efekcie osłabi litewską ekonomię (Galva 1982: 17). Obie strony odrzuciły projekt, jednakże warto pogłębić analizę histograficzną, z której wynika, iż E. Galvanauskas nie odrzucał projektu Hymansa w całości (Valsonokas 1989: 8).

Ernestas Galvanauskas dobrze rozumiał wizję, jaką zaoferował mediator P. Hymans, który widział Litwę jako państwo-prowincję pod opieką prozachodniej orientacji Polski. Z tego powodu E. Galvanauskas dalek mówił, iż negocjacje mogą iść według tego projektu, lecz bez elementów federacyjnych. Równocześnie referował, że negocjacje z Polską można prowadzić w następujący sposób: po pierwsze, podpisać umowę o ochronie mniejszości na Litwie i w Polsce na podstawie zasadniczej, odpowiedniej umowy zawartej w Wersalu, po drugie, zawrzeć między stronami konwencji obrony wojskowej (Jegelavičius 1997: 315).

W czasie sesji Ligi Narodów 21 czerwca 1921 r. bezpośrednio zapytany przez P. Hymansa, co sądzi o pozostaniu pod polskimi auspicjami, E. Galvanauskas odpowiedział,

iż jego zdaniem priorytetową sprawą jest zażegnanie napięć przez zagwarantowanie praw mniejszości w Kownie i na Litwie, ponieważ te miejsca stają się ogniwem konfliktów. Po drugie, zawarcie konwencji wojennej ma służyć ograniczeniu spraw obronnych Polski w potencjalnym konflikcie z Litwą, tj. zawarcia umowy o tak zwanej nieagresji przeciwko Litwie. W kwestii Kłajpedy, kompletnie odmówił prowadzenia jakiegokolwiek negocjacji w tym temacie (Jegelavičius 1997: 316).

Inne elementy projektu, zdaniem E. Galvanauskasa, były warte omówienia, co w efekcie stanowiło *modus vivendi*. Dlatego w ówczesnej sytuacji usatysfakcjonowana Rada Ligi Narodów 28 czerwca 1921 r. uchwaliła rezolucję, w myśl której rozmowy dotyczące planu Hymansa miały być kontynuowane na najbliższej sesji Rady w Brukseli.

4. Efekty działalności dyplomatycznej Ernestasa Galvanauskasa

Plan Hymansa spowodował głośny oddźwięk na Litwie. Na początku lipca 1921 r. w stolicy zapanował niepokój, wywierana presja opozycyjna na E. Galvanauskasa nakazywała jego niedopuszczenie lub kontynuowanie

dyskusji, jak i wchodzenie w dalsze rokowania w sprawie możliwości zawarcia federacyjnych lub unijnych związków z Polską. Litewski ruch antyhymansowski, organizowany przez radykalne skrzydło, czyli Litewską Partię Socjaldemokratyczną i Partię Postępu Narodowego, skłonił E. Galvanauskasa do wystosowania 22 lipca 1921 r. swojej noty, w której przedstawił stanowisko wobec planu Hymansa. Wskazał w niej na faktyczne powody (wywołane na Litwie) niepozwalające wykonać rezolucji z 28 czerwca (Abromaitis 2004: 219). Inicjatywą E. Galvanauskasa było także przedstawienie kolejnego pisma Radzie Ligi Narodów. Nota zyskała aprobatę sejmiku litewskiego, a jej główna teza brzmiała, iż aby kontynuować negocjacje z Polską na forum Ligi, potrzebna jest realizacja umowy suwalskiej², ponieważ umowa ta gwarantowała zaufanie dla rządu litewskiego wobec Polski oraz zabezpieczała podstawy do kontynuowania rokowań bez napięć („Voruta” 2012: 13). Delegacja polska, na czele z ministrem przy Lidze Narodów Szymonem Askenazym, zapoznawszy się z dokumentem E. Galvanauskasa, odrzuciła żądania litewskiego premiera, co skutkowało kolejnymi bezowocnymi rokowaniami między stronami.

Na początku września 1921 r. na jesiennej sesji Ligi Narodów P. Hymans przedstawił drugą wersję planu, którego tezy były korzystniejsze dla strony litewskiej. Założenia planu zostały skonsultowane z przedstawicielem Litwy w Anglii Tomaszem Naruszewiczusem. Jednak istota planu nie stanowiła podstawy do dyskusji, było to porozumienie, które musiało być zaakceptowane przez obie strony konfliktu. W drugiej wersji planu porzucano ideę kantonu, autonomia została zaoferowana regionowi wileńskiemu, sugerowano zakładanie oddzielnych sztabów generalnych na terytorium Wilna, ich działalność miałyby być koordynowana przez obie strony, a w czasie potencjalnej wojny Polska miałaby prawo korzystać z terytorium wileńskiego. W wyniku nacisków ze strony Rady Ligi Narodów E. Galvanauskas zgodził się kontynuować negocjacje w kierunku drugiego planu Hymansa (Žepkaitė 1980: 148).

W związku z tym na Litwie powstała nowa fala protestów przeciwko drugiemu planowi Hymanasa (*Dar dėl Ženevos rezoliucijos. Didelis mitingas – demonstracija Kaune* 12.07.1921: 1–3). W politycznych oraz społecznych spotkaniach bezwzględnie apelowano do E. Galvanauskasa, aby nie

---

² Umowa suwalska ustanawiała linię demarkacyjną, która przyznawała znaczną część obwodu wileńskiego Litwie, lecz nie Wilno, a także porozumienie o zakończeniu wojny, przewidując tym samym procedurę wymiany jeńców wojennych między stronami.

zawierał żadnych związków konfederacyjnych z Polską, z powodu których ucierpiałaby niepodległość Litwy, i aby starał się utrzymać na forum Ligi Narodów kwestię niezależności Litwy z jej stolicą Wilnem (*Piliečių balsai. Vilkaviškio gyventojų rezoliucija* 1921: 3). Z tej przyczyny 1 listopada 1921 r. E. Galvanauskas zorganizował konferencję dla delegatów przy Lidze Narodów w Kownie, a w przededniu miał spotkanie w sejmie z działaczami publicznymi, liderami partii i frakcji. Na konferencji oświadczył, iż wszyscy są nastawieni na odrzucenie planu Hymansa, zarówno jego wersji pierwszej, jak i drugiej. Ich argumenty zostały oparte na polityce wewnętrznej oraz na zdecydowanych reakcjach społecznych przeciwko jakiegokolwiek bliższemu związkowi z Polską. Przyjęcie propozycji P. Hymansa wywołałoby poważne zamieszania, które mogłyby doprowadzić do katastrofy w skali całego kraju (*Lietuvos Centrinis Valstybes Archyvas, Lietuvos pasiuntinių konferencijos posėdžio protokolai* 31.10.1921, f. 383, b. 118). Podczas konferencji delegatów E. Galvanauskas wspominał również, że w razie zamieszek prawdopodobnie aktywnie w te sprawy zaangażuje się armia litewska. Jednocześnie podkreślał konieczność prowadzenia dalszych negocjacji w sprawie drugiego planu Hymansa, ponieważ odrzucenie go oznaczałoby koniec mediacji, a w konsekwencji zrzeczenie się Wilna i całego kraju. Dalej, jak oświadczył szef delegacji, może to doprowadzić do wojny z Polską i okupacji Litwy jako całości, a następnie, w jego opinii, nie wolno zapomnieć, że jeżeli Polska utraci niepodległość, Litwa też nie przetrwa jako byt państwowy (*I sesijos 124 posėdis* 20.09.1921). Pod koniec listopada 1921 r. do członków litewskiego sejmiku została wystosowana odezwa autorstwa Litewskiego Komitetu Ratowania Narodu. W treści apelu zawarte zostało żądanie, by członkowie sejmiku kategorycznie odrzucili przyjęcie przez rząd litewski drugiej wersji planu Hymansa (*Kauno mitingo nutarimas dėl Hymanso projekto* 1921: 6). Kilka dni później członkowie rządu litewskiego, w tym E. Galvanauskas, otrzymywali anonimowe groźby dotyczące tego, co się stanie, jeśli zaakceptują propozycje Ligi Narodów (Žepkaitė 1978: 206).

Dnia 24 listopada 1921 r. litewski działacz społeczny Zigmundas Žemaitis przybył na konferencję frakcji Litewskiej Partii Socjaldemokratów oraz Partii Związku Chłopów, oświadczając, że nowy premier rządu Kazys Grinius poinformował go, iż jego gabinet ministrów sprawę planu Hymansa będzie rozważać 25 listopada, a jego rezolucja nie będzie wymagała ratyfikacji sejmiku. Jednocześnie Z. Žemaitis obawiał się, że sejm będzie uprawniony jedynie do ratyfikowania traktatów przygotowanych po akceptacji projektu. Członkowie frakcji nie byli pewni, czy gabinet ministrów nie

przyjmie projektu bez wiedzy sejmu, dlatego niektórzy członkowie frakcji nalegali na gwarancje, że tak się nie stanie, podczas gdy pozostali wyrażali brak zaufania do gabinetu ministrów K. Griniusa (*Steigiamojo Seimo LSLDP ir LVS frakcijų bloko protokolai* 24.11.1921: 343). Gabinet ministrów miał za zadanie w dniu 25 listopada rozważyć plan Hymansa bez wiedzy sejmu i niezależnie od tego ciała zaakceptować go lub odrzucić podczas spotkania lobby masońskiego. Zigmundas Žemaitis 22 listopada został mianowany na ministra bez teki do spraw Białorusinów w rządzie Dominika Semaški. *Sensu largo* minister D. Semaška chciał skonsultować się nie tylko z Z. Žemaitisem, ale i z pozostałymi członkami masonerii w kwestii planu Hymansa. Warto zwrócić uwagę, iż Z. Žemaitis oraz Kowieńska Loża, założona 1 lutego 1920 r. przez wolnomularzy i byłego premiera Mikołaja Śleżvičiusa, opowiedzieli się za przejęciem planu Hymansa. Większość członków kowieńskiej loży masońskiej była zwolennikami planu. Natomiast minister D. Semaška, będąc jednocześnie członkiem kowieńskiej loży masońskiej i przeciwnikiem planu Hymansa, wraz z ministrem spraw wewnętrznych Rapolasem Skipitisem poddał się do dymisji.

Na uwagę zasługuje fakt, iż w gabinecie ministrów była zdecydowana większość zwolenników planu Hymansa i planowali go zaakceptować z niewielkimi zastrzeżeniami. Michał Römer, gorliwy zwolennik porozumienia z Polską, w swoim memoriale wyraził to następująco:

Jestem świadom, że jest potrzeba przyjąć plan Hymansa, lecz nie w taki sposób, w jaki sobie propagują zwolennicy tej sprawy w gabinecie ministrów, jest to nie do przyjęcia. Ta pogarda dla litewskiej demokracji, Sejmu, Konstytucji oraz establishmentu na litewskiej scenie politycznej nie powinna być zwana działaniami politycznymi wokół planu Ligi. Rozumiem i uzasadniłbym podjęcie decyzji przez gabinet ministrów, która się nie boi brać inicjatywy dyktatorskiej, jednakże obecni spekulanci litewskiego establishmentu są tchórzliwi, chcą osiągnąć cel poprzez zwodzenie, oszukiwanie i kłamstwa, traktując zasady demokracji litewskiej jak naiwne dziecko. Nie jestem zaskoczony, że Liga Narodów: Anglia i Francja, przekonuje litewski establishment do podejmowania takich metod działania, ponieważ są zainteresowani rozstrzygnięciem kwestii Wilna w jak najszybszym terminie. Z tego powodu szukają jakiegokolwiek drogi do osiągnięcia celu (Römeris, Miknys, Grigaitienė 2013: 30).

Na podstawie krytycznej oceny sytuacji politycznej na Litwie M. Römer obwiniał Ligę Narodów, iż traktowała litewskie społeczeństwo jako naród, który musi zostać oszukany i którego nie można przekonać do czegokolwiek,

a mając to na uwadze, rząd litewski postępował w ten sam sposób, natomiast Liga Narodów narzucała rządowi litewskiemu swoje propozycje.

Dnia 25 listopada 1921 r. w celu zapobieżenia przyjęcia planu Hymansa podjęto próbę zamachu na życie szefa delegacji litewskiej E. Galvanauskasa. Materiał wybuchowy został podłożony na parapet w jego sypialni. Podczas eksplozji E. Galvanauskas został ciężko ranny. Jak podają źródła, uratowało go to, że podczas wybuchu nie spał, a odwróciwszy się plecami do okna, grał w karty. Nie było wątpliwości, że z powodów politycznych E. Galvanauskas był bardzo niewygodną postacią na arenie politycznej. Organ prasowy organizacji paramilitarnej Związku Strzelców Litewskich „Trimitas” publicznie potępiał akt terroru, aczkolwiek nazwał to rezultatem napiętej sytuacji politycznej na Litwie oraz konsekwencją interwencjonizmu Ligi Narodów w wewnętrzne sprawy polityczne Litwy (*Patamsių riteriai* 1921: 3). Członek delegacji litewskiej P. Klimas w swoim memoriale pisał, że zaledwie po 40 latach dowiedział się, że zamach był zorganizowany przez kilka osób i wskazał ich nazwiska: Balis Sruoga, Jonas Strazda oraz Miksa Kalmantavičius-Kalmantas. W czasie zamachu pisarz B. Sruoga studiował w Monachium, dlatego wątpliwe jest, by mógł przyczynić się do tego aktu. Wspominano też o innej wersji, że inicjatorem zamachu był Wincenty Krevė-Mickievčius, a jego wykonawcą oficer Józef Mikuckis (Čepėnas 1992: 650).

W 1923 r. ujawniono, że głównym realizatorem zamachu był Feliksas Šemeta, aktywny działacz na rzecz ruchu niepodległościowego. Wraz ze swoimi braćmi Aleksandrem i Hipolitasem w walce przeciwko zachodniej armii ochotniczej (lit. *Bermontininkai*) stworzyli słyną grupę „Kužiai”, która militarnie wspierała komendę Telšiai oraz batalion Janikščiai. Do końca października 1923 r. F. Šemeta walczył z Polakami, a następnie został przywódcą oddziału partyzanckiego. Jako członek Związku Strzelców Litewskich współpracował z kowieńskim kontrwywiadem wojennym. Jego udział w realizowaniu zamachu na E. Galvanauskasa został potwierdzony przez byłego członka litewskiego sejmu i prawnika Zigmunda Toliušisa. W swoim wspomnieniu pisał, że szczególnie wrogą pozycję wobec planu Hymansa zajął Vladislavas Putvinskis – dowódca Związku Strzelców Litewskich. Jego zdaniem przyjęcie planu Hymansa spowodowałoby wejście Litwy w orbitę polskich wpływów politycznych, ekonomicznych i kulturalnych, a w dalszej perspektywie Litwa, jako słabszy partner dla Polski, straciłaby swoją niezależność i została inkorporowana w skład jej terytorium. W opinii Z. Toliušisa, aby plan Hymansa nie został przyjęty, postanowiono usunąć najbardziej

wpływowego zwolennika rozwiązań Ligi Narodów – E. Galvanauskasa. Poza W. Putvinskisem w skład kierownictwa Związku Strzelców Litewskich wchodził tacy przywódca, jak: Mikas Mikelevičius, Pranas Klimaitis, Aleksandras Marcinkevičius, Liudas Vailionis, Antanas Žmuidžinavičius, jednakże o planie dokonania zamachu na E. Galvanauskasa było poinformowane najbliższe grono przyjaciół V. Putvinskisa. Jak pisał Z. Toliušis, W. Putvinskis był powiernikiem F. Šemetę, pochodzącego z okręgu Szawle, i to jemu zlecono przeprowadzenie zamachu (Toliušis 1968: 178).

W 1923 r. po zbadaniu i wyjaśnieniu sprawy śledczej oraz ujawnieniu nazwisk zamachowców przez kontrwywiad kowieński V. Putvinskis doradził F. Šemetowi, by w jak najszybszym czasie opuścił Litwę i wyjechał na Łotwę. Następnie podsunął mu myśl, aby z Rygi F. Šemeta dostał się do Moskwy w celu zdobycia nowych dokumentów identyfikacyjnych i znalezienia pracy w pobliżu granicy litewskiej. Opuściwszy kraj 12 listopada 1923 r., został aresztowany na terytorium Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSSR). Do września 1924 r. był więziony na Łubiance w Moskwie. Za nielegalne przekroczenie granicy radzieckiej został skazany na 3 lata obozu koncentracyjnego w Solowkach. Po odbyciu kary drugą decyzją sądu najwyższego ZSSR został deportowany na 10 lat na Syberię do Tulun. W obozie pracy przymusowej w Irkucku, gdzie pracował jako stolarz w bibliotece miejskiej, został oskarżony w 1938 r. za propagowanie trockizmu i skazany na kolejne 3 lata pobytu w obozie pracy przymusowej. Wkrótce oskarżono go o szpiegostwo na rzecz zwolenników Lwa Trockiego, co posłużyło jako dowód jego skazania i rozstrzelania (Žadeikytė 2013).

W zorganizowaniu zamachu na szefa dyplomacji litewskiej brał udział członek zarządu centralnego Związku Strzelców Litewskich Antanas Gravgrokas. Jego syn Vytautas Gravgrokas wspominał, że ojciec oraz kapitan Antanas Petruškevičius i inna niezidentyfikowana osoba, członek Związku Strzelców Litewskich, zdetonowali materiał wybuchowy (Anton von Gravrock asmeninis archyvas, *Atsiminimai* 2015). W 1905 r. A. Gravgrokas był członkiem prezydium Wielkiego Sejmu Wileńskiego, aktywnie angażował się w rewolucyjne wydarzenia. Na początku 1921 r. wstąpił w szeregi Związku Strzelców Litewskich, a w czasie organizowania zamachu na życie E. Galvanauskasa pełnił funkcję redaktora organu prasowego Związku Strzelców Litewskich „Trimitas”. Na jego łamach oficjalnie walczył o status publiczny organizacji. W latach 1932–1933 był burmistrzem miasta Kowna. W swojej autobiografii A. Gravgrokas pisał, iż E. Galvanauskasa dobrze znał z działalności Wielkiego Sejmu Wileńskiego, a odczuwając

w stosunku do niego antypatię, postanowił wziąć udział w zamachu (Anton von Gravrock asmeninis archyvas, A. Gravrogkas, *Autobiografija* 1941).

Kolejną osobą zaangażowaną w przygotowanie zamachu na życie E. Galvanauskasa był litewski żołnierz Antanas Petruškevičius. Do litewskich sił zbrojnych wstąpił 28 stycznia 1919 r., brał udział w walkach przeciwko bolszewikom i Polakom. Jego ojciec Laurynas Petruškevičius został aresztowany przez polskich żołnierzy, następnie więziony w Sejnach. Przesłuchiwany i torturowany zmarł w 1924 r. (Dainos Kemeraitienės asmeninis archyvas, Antanas Petruškevičius, Stasys Petruškevičius, Vincas Petruškevičius, Andrius Petruškevičius, Juozas Petruškevičius, *I ir II pasaulinio karo metų pergvyenti prisiminimai* 2005: 6). Śmierć ojca oraz osobiste doświadczenia okrucieństw zadanych mu przez polskich żołnierzy nałożyły się na antypolską postawę działacza, w wyniku czego, jak przyzna, zaangażował się w zorganizowanie zamachu na E. Galvanauskasa – najbardziej aktywnego zwolennika planu Hymansa. Po głębszej analizie faktów można wnioskować, że nie ma jednoznacznych dowodów na tę historię. Antanas Petruškevičius do 21 listopada 1942 r. (został rozstrzelany w więzieniu w Swierdłowsku) był zobowiązany do utrzymania w tajemnicy przebiegu tamtych wypadków.

W 1935 r. redaktor Viktoras Biržiška na łamach gazety „Trimitas” pisał, że na jednym z posiedzeń konspiracyjnych w sierpniu 1921 r. Polska Organizacja Wojskowa we współpracy z kowieńskimi Polakami miała dokonać zamachu na życie ministra E. Galvanauskasa oraz Józefa Purickisa, którzy byli jedynymi i najbardziej wpływowymi zwolennikami planu Hymansa. Jednakże zorganizowanie zamachu dokonał Związek Strzelców Litewskich oraz ruch antyhymansowski na czele z A. Smetoną oraz A. Voldemaraszem (Biržiška 2013: 187). Z analiz wynika jednak, że w czasie gdy A. Smetona sprawował władzę w państwie (1926–1939), redaktorowi V. Biržiške wydano instrukcję, aby publicznie na łamach prasy kompromitował w tej sprawie środowiska polskie.

Po szybkiej rekonwalescencji 3 grudnia 1921 r. E. Galvanauskas zorganizował spotkanie Rady Ministrów, na którym apelował, aby ministrowie przy podejmowaniu decyzji dotyczących planu Hymansa nie brali pod uwagę zamachu i nacisków ze strony Związku Strzelców Litewskich i działaczy ruchu antyhymansowskiego. Przekonywał, iż plan Hymansa należy zaakceptować w „dniu dzisiejszym” („Karys” 1921: 2). Jednakże tego samego dnia Rada Ministrów nie odważyła się przyjąć planu Ligi Narodów i oficjalnie go odrzuciła. Sejm Ustawodawczy Litwy 22 grudnia 1921 r.

jednogłośnie zatwierdził decyzję Rady Ministrów o niezaakceptowaniu planu Hymansa, który miał rozwiązać spór między Litwą a Polską (*I sesijos 156 posėdis* 22.12.1922). Deputowany z partii Ludowców Jan Staugaitis oświadczył, że Polska politycznie i ekonomicznie jest silniejsza, dlatego plan Ligi Narodów posłużył Polsce jako narzędzie, aby doprowadzić Litwę do związku federacyjnego. Przywódca Chrześcijańskich Demokratów Mykolas Krupavičius podkreślał z kolei, że plan Hymansa jest nie do przyjęcia, ponieważ niesie niewolnictwo i niszczy suwerenność państwa litewskiego. Natomiast Steponas Kairys, polityk Socjaldemokratyczny, skrytykował rząd za to, że pozwolił E. Galvanauskowi i delegacji pod jego kierownictwem ulegać naciskom ze strony Ententy, nie zwracając przy tym uwagi na opinię litewskiego narodu. Przekonywał, że propozycja przewodniczącego P. Hymansa była tylko pierwszym etapem dla Litwy oraz nadal istnieje duże ryzyko utraty niepodległości. Podsumowując, apelował do sejmku o konieczności konsolidowania wszystkich sił społeczeństwa litewskiego, by utrzymać silną linię polityczną wobec Polski i Ligi Narodów.

W imieniu rządu litewskiego E. Galvanauskas 24 grudnia 1921 r. w nocy do Ligi Narodów powiadomił: „Rozważając propozycję Rady Ligi Narodów ze wszystkich stron, litewska Rada Ministrów jest zobligowana z najgłębszym żalem nie zaakceptować jej zalecanego pojednania z Polską” („Lietuva” 1921: 1). Ernestas Galvanauskas wskazał następujące argumenty przeciwko planowi Hymansa: 1) po przyjęciu planu reforma rolna na Litwie byłaby zawieszona; 2) Litwa zostałaby włączona w polskie wojny imperialistyczne; 3) Litwa, będąca małym państwem, stałaby się prowincją Polski. Z analiz wynika, że realizowana reforma rolna na początku 1921 r. najbardziej dotknęła strachem litewską ludność wiejską, gdy grożono jej, w przypadku pojednania z Polską, zabranieziem litewskich przez polski establishment (Laurinavičius 2004: 257). Aby skonsolidować litewski naród chłopski przeciwko planowi Ligi Narodów i Polski, największa frakcja Sejmu Ustawodawczego Litwy – blok Chrześcijańsko Demokratyczny, partii Ludowców i Socjaldemokratów – wykorzystała ten lęk i namówiła E. Galvanauskasa do wpisania tego argumentu jako zasadniczej przyczyny odrzucania propozycji P. Hymansa (*Steigiamojo Seimo atsišaukimas „Piliečiai”* 1920).

Później w swoim memoriale przyszły prezydent Litwy K. Grinius pisał, że jemu, E. Galvanauskowi oraz J. Purickisowi plan Hymansa z mniej istotnymi poprawkami wydawał się do zaakceptowania, ale dla wielu nieodpowiedzialnych patriotów, zwłaszcza młodszego pokolenia – żołnierzy,

studentów, był nie do przyjęcia. Zdaniem K. Griniusa plan Hymansa w tym czasie był jedyną okazją do odzyskania Wilna. Był przekonany, że posiadanie własnej administracji, szkół i kierownictwa, jak również lokalnej armii litewskiej było dobrą opcją do możliwości połączenie Wilna z Litwą Kowieńską (Ilgunas 2000: 259). Augustinas Janulaitis, prawnik i członek sejmiku z ramienia partii Socjaldemokratów, w swoim artykule pisał, że plan Hymansa zasadniczo zmieniał stan prawa i konstytucję państwa litewskiego, prawo należało wyłącznie do Sejmu Ustawodawczego, a nie do kompetencji Rady Ministrów. Dalej w artykule potępiał wszystkich liderów partii, którzy w obawie o to, że plan Ligi Narodów stanie się przedmiotem debaty w sejmie, postanowili pełną odpowiedzialnością obarczyć E. Galvanauskasa i Radę Ministrów (Janulaitis 1921: 2).

Duet Voldemaras-Smetona uważnie i podejrzliwie śledził działalność i postawę E. Galvanauskasa w stosunkach z Polską. Na łamach organu prasowego Partii Postępu Narodowego A. Voldemaras twierdził, że E. Galvanauskas był zwolennikiem planu Hymansa i chciał w jak najszybszym czasie plan ten uchwalić. Jednakże w ostatniej chwili, pod naciskiem Partii Postępu Narodowego oraz socjalistów, był zmuszony odrzucić plan Ligi Narodów. Następnie głosił tezę, że myśl polityczna litewskich socjalistów miała na celu odwrócenie Litwy od wpływów politycznych Zachodu i zwrócenie jej w kierunku Rosji radzieckiej. Natomiast celem politycznym Partii Postępu Narodowego było uskutecznianie radykalniejszej retoryki antypolskiej. Gdy Partia Postępu Narodowego przegrała wybory do Sejmu Ustawodawczego w 1922 r., nie uzyskała ani jednego mandatu. Nie mogąc pogodzić się z przegraną, rozpoczęła kampanię antyhymansowską, aby przeciwstawić się E. Galvanauskasowi, rządowi oraz sejmowi litewskiemu (Voldemaras 1922: 1-2). Warto także zwrócić uwagę, że ściśle tajne bezpośrednie kontakty z ambasadą Rosji, jakie utrzymywała Partia Postępu Narodowego, a nie partia Socjaldemokratów, potwierdzają współpracę tejże partii z Rosją radziecką. Archiwalia rosyjskie zostały zbadane przez profesora Uniwersytetu Wileńskiego Zenonasa Butkusa. Z analizy tej wynika, iż E. Galvanauskas nie był zwolennikiem ani autorytarnego reżimu, ani liderów Partii Postępu Narodowego A. Smetony i A. Voldemarasa – jego wizja planu Hymansa wyróżniała się.

Będąc już na emigracji, dyplomata Vaclovas Sidzikauskas, współpracownik E. Galvanauskasa, przyznał w swoich pamiętnikach, że chociaż E. Galvanauskasowi nie udało się rozwiązać problemu granic z Polską, to jego stanowisko w tej sprawie było słuszne, ponieważ był on zwolennikiem

poprawy stosunków z Polską. Zdaniem V. Sidzikauskasa brak dążeń do zmiany stosunków z Polską pod przymusem opozycji i paramilitarnych organizacji, np. Związku Strzelców Litewskich, ułatwiał proces konsolidacji narodowej, przyspieszał rozwój świadomości narodowej, wzmacniał determinację walki o wartości patriotyczne. Według prognozy politycznej V. Sidzikauskasa, jeżeli E. Galvanauskas przekonałby Radę Ministrów do zaakceptowania propozycji P. Hymansa w 1921 r., prawdopodobnie Wilno znalazłoby się w strefach sowieckiej Białorusi, a po II wojnie światowej w komunistycznej Polsce (Sidzikauskas 1970: 65).

Wnioski

W niniejszym artykule podjęto próbę wykazania, że działalność dyplomatyczna E. Galvanauskasa wobec planu Hymansa cechowała się pragmatyzmem³. Jak pokazała dokonana analiza, w wielu przypadkach E. Galvanauskas kierował się bardziej intuicyjnym niż strategicznym wyborem instrumentów polityki zagranicznej. Chęć bycia odmiennym od poprzednika stanowi też próbę pokazania, iż E. Galvanauskas nie był tylko kontynuatorem polityki zagranicznej, jakiej oczekiwała skrajna litewska opozycja. Prowadzoną przez siebie politykę zagraniczną chciał kreować w taki sposób, by wyróżniała się nie tylko pragmatycznością zastosowanych rozwiązań, ale i stylem, który mógłby być mniej konfrontacyjny w stosunku do Polski. Kryzys polityczny na Litwie, który nasilał się od 1921 r., i regularna presja ze strony opozycji doprowadziły do definitywnego zerwania stosunków dyplomatycznych z Polską, co skutkowało także tym, że rozmowy o przyjęciu projektu Hymansa ostatecznie zakończyły się niepowodzeniem. W ten sposób zmarnowano szansę na odbudowę choć namiastki Wielkiego Księstwa Litewskiego, związanego z Polską.

---

³ Przez politykę pragmatyczną E. Galvanauskasa należy rozumieć wykorzystanie wszelkich okazji do realizacji interesów Litwy, również związanych z rozwiązaniami federacyjnymi, przy jednoczesnym zachowaniu poprawnych relacji z Warszawą.

Bibliografia

- Anton von Gravrock asmeninis archyvas
Atsiminimai (2015), (Garso įrašas).
Gravrogkas, A. (1941), *Autobiografija*.
- Lietuvos Centrinis Valstybes Archyvas
Lietuvos pasiuntinių konferencijos posėdžio protokolas (31.10.1921), f. 383, b. 118.
- Dainos Kemeraitienės asmeninis archyvas
Antanas Petruškevičius, Stasys Petruškevičius, Vincas Petruškevičius, Andrius Petruškevičius, Juozas Petruškevičius (2005), *I ir II pasaulinio karo metų pergyventi prisiminimai*.
- Steigiamojo Seimo atsišaukimas „Piliečiai“* (1920), VDKM, 15968-S.
Steigiamojo Seimo LSLDP ir LVS frakcijų bloko protokolas (24.11.1921), LMAB RS, f. 199-22.
- I sesijos 124 posėdis* (20.09.1921), SSD, Kaunas.
I sesijos 156 posėdis (22.12.1922), Steigiamojo Seimo darbai.
- Abromaitis, A. (2004), *Kaip kito požūris į Lenkiją. Lietuvos viešojo nuomonė 1920–1923 metais*, (Vilnius: Darbai ir dienos).
- Audėnas, J. (1990), *Paskutinis posėdis. Atsiminimai*, (Vilnius: Minitis).
- Banevičius, A. (1991), *111 Lietuvos valstybės 1918–1940 politikos veikėjų. Enciklopedinis žinynas*, (Vilnius: Knyga).
- Biržiška, V. (2013), *Hymansininkai ir antihymansininkai Vilniuje ir Kaune 1921 m. Iš: Vilniaus klausimas. 1918–1922 liudininkų akimis*, (Trakai: Voruta).
- Bukaitė, V. (2016), *Nepriklausomybės Akto signataras Petras Klimas*, (Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus).
- Čepėnas, P. (1992), *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 2, (Vilnius: Lituania).
- Dar dėl Ženevos rezoliucijos. Didelis mitingas – demonstracija Kaune* (12.07.1921), „Lietuva“ 151: 1–3.
- Galva, G. (1982), *Ernestas Galvanauskas. Politinė biografija*, (Chicago: Akademines skautijos leidykla).
- Grinius, K. (1954), *Apie 1926 metų gruodžio 17 – tos dienos perversmą*, (Chicago: Literatura).
- Hymanso projektas vyriausiuose kr. d. p. organuose* (1928), „Krikščionis Demokratas“ 1: 6–8.
- Ilgunas, G. (2000), *Kazys Grinius*, (Vilnius: Pradai).
- Janulaitis, A. (1921), *Dėl Seimo ir valdžios teisių*, „Lietuvių Balsas“ 14: 2.
- Jegelavičius, S. (1997), *Ernestas Galvanauskas Lietuvos ukio kurejas. Lietuvos Respublikos ministrai pirmininkai (1918–1940)*, (Vilnius: Alma litera).
- Kauno mitingo nutarimas dėl Hymanso projekto* (1921), „Lietuvos Ūkininkas“ 44: 6.

- Klimas, P. (1990), *Iš mano atsiminimų*, (Vilnius: Lietuvos Enciklopedijų Redakcija).
- Laurinavičius, Č. (2004), *Kodėl abejota, bijota, atsiribota? Lietuvos vyriausybės požiūris į Vidurio Lietuvos problemą*, (Kaunas: Darbai ir dienos).
- Martišius, S. (2003), *Ernestas Galvanauskas, Lietuvos istorijos vingiuose*, (Kaunas: Ekonomika ir valdyba: aktualijos ir perspektyvos).
- Patamsių riteriai* (1921), „Trimitas“ 47: 3.
- Piliečių balsai. Vilkaviškio gyventojų rezoliucija* (1921), „Lietuva“ 213: 3.
- Römeris, M., R. Miknys, V. Grigaitienė (2013), *Dienoraštis. 1921 m. lapkričio 8-oji – 1922 m. birželio 15-oji*, (Vilnius: Versus Aureus).
- Sidzikauskas, V. (1970), *Steigiamasis Seimas ir Lietuvos tarptautinės problemos*, „Tėvynės Sargas“ 1: 65.
- Toliušis, Z. (1968), *Du pasikėsinimai. Pastangų ir vargų kronika*, (Vilnius: Atsiminimai).
- Valsonokas, R. (1989), *Klaipėdos problema. Fotografinis leidinys*, (Vilnius: Vaizdas).
- Varnas, M. (2018), *Primirstas valstybes vairininkas*, „Lietuvos Žinios“ 1: 18.
- Voldemaras, A. (1922), *Ko galime laukti iš TS pirmojo posėdžio?*, „Tėvynės Balsas“ 1: 1.
- Žadeikytė, R. (2013), *Lietuvaitės dukra ieško senelio giminės s. Šiaulių kraštas*, <http://www.skrastas.lt/?data=2013-06-04&rub=1141817778&id=1369840088> (17.01.2023).
- Žepkaitė, R. (1978), *Buržuazinės partijos kai kurių užsienio politikos klausimų požiūriu. Iš: Klasės ir politinės partijos Lietuvoje 1919–1926 metais*, (Vilnius: Mokslas).
- Žepkaitė, R. (1980), *Diplomatija imperializmo tarnyboje. Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1919–1939 m.*, (Vilnius: Mokslas).
- Inne wykorzystane tytuły prasowe
- „Akiraščiai“ (1973), 9.
- „Karys“ (1921), 9.
- „Lietuva“ (1921), 294.
- „Lietuvos ukininkas“ (1906), 52.
- „Voruta“ (2012), 9.